

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Ale-Taha Institute of Higher Education

Online ISSN: 2981-2097

The Metaphysics of Love in Avicenna's Philosophical System (A case study of Treatise of Love)

Ghasem Ali kouchnani¹ | Nadia Maftouni² |
Mohamad Mahdi Davar³

1. Associate Professor at "the Islamic Philosophy and Theology Department" of Theology Faculty in Tehran University.

E-mail: kouchnani@ut.ac.ir

2. Associate Professor at "the Islamic Philosophy and Theology Department" of Theology Faculty in.

E-mail: nadia.maftouni@ut.ac.ir

3. Student of Islamic Philosophy and Wisdom of Tehran University

E-mail: mohamadmahdidavar@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 04 December 2023

Received in revised form 10
January 2024

Accepted 12 January 2024

Published online 20 February
2024

Keywords:

*Avicenna, Love, Treatise on
Love, the Metaphysics of Love,
Sinawi Love*

ABSTRACT

The metaphysical concept of love in Sinawi philosophy examines the three axes of the essence, reason, and manner of love in Avicenna's intellectual system, resulting in Avicenna's theory of love. By examining Avicenna's views on love, particularly in his treatise on love, it can be understood that he has presented two definitions of love (essence), and in the seven chapters of the treatise on love, he admits that love is a pervasive essential substance throughout existence, and no creature is devoid of this substance. It can, therefore, be argued that love is the cause of the existence of creatures (reason). On the other hand, Avicenna has also explained the flow and dependence of creatures on love under each chapter (manner). The result of understanding and examining these three axes in Avicenna's views, which is the goal of this research, has led to the theory of Sinawi love, which shows Avicenna's worldview on love.

Cite this article: Kouchnani, GhA & Maftouni, N & Davar, M.M (2024). The Metaphysics of Love in Avicenna's Philosophical System (A case study of Treatise of Love). *History of Islamic Philosophy*, 2 (4), 5-35.

<https://doi.org/10.22034/hpi.2024.427792.1050>

© The Author(s).

Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education Institute..

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2024.427792.1050>

Extended Abstract

Introduction

Avicenna is one of the philosophers who has discussed love in various contexts, and it must be claimed that his views on this matter are exemplary. We can extract Avicenna's theory of love from his opinions. What emerges from Avicenna's ontology of love is the same theory of love that can be placed alongside erotic love and Platonic love. In other phrases, just as erotic love and Platonic love are recognized as two approaches and theories in the discussion of love, Avicenna's love will also be a worldview about love and can be recognized as an independent approach in the world of thought. The love found in Avicenna's intellectual system is a gem that flows and permeates throughout the universe, and the existence and survival of all beings depend on this substance. Our intention in using the term "metaphysics of love" or, in other words, the ontology of love, is precisely this: why and how the existence and survival of beings are dependent on love, and why and how love flows through all existence. The sum of these questions constitutes the main issue of our research. Therefore, the fundamental problem of our research is the metaphysics or ontology of love, which consists of the following four questions as the elements of this issue: 1. Why are the existence of beings dependent on love? 2. How is the existence of beings dependent on love? 3. Why does love flow and permeate throughout all existence? 4. How does love flow and permeate throughout all existence?

Method

The answer to the questions present in our issue is essentially the expression of the metaphysics of love, which we have referred to as "sinawi love" or "Avicennian love" as a concise term for the metaphysics of love in the philosophical system of Avicenna.

Findings

Based on this, the metaphysics of love in the philosophy of Avicenna is established on three axes: essence, causality, and modality. In the axis of

essence, we express what love is and perform a sort of ontology of love. In causality, we must answer the question of why love is the cause of existence and the survival of beings, flowing throughout the entire universe (i.e., the first and third questions). In modality, we need to examine how the existence of beings is dependent on love and how love flows and permeates throughout the entire world. The ontology of love and the expression of the definition of love according to Avicenna can be approached from both a direct and an indirect perspective, and in both approaches, it can be argued that love is a pervasive essence throughout the universe and present in all beings, and the existence of all beings is dependent on love. In regards to the causality of the existence of love, it must be stated that the reason for the existence and survival of beings is possibly rooted in love. In the first chapter of the treatise, it is mentioned that all possibilities have love because they have an inclination to preserve their perfection and also have a desire to acquire other perfections. Thus, they all possess love, and this love flows throughout all possibilities. In the second to sixth chapters of the treatise, the love of possibilities is specifically discussed, and by examining these chapters, we find that love exists among all vegetative and animal powers (both theoretical and practical), and even divine souls, as they recognize goodness and benefit, are inclined towards love for their own benefit. In the seventh chapter, it is also stated that all beings naturally have love for their own good and benefit, and they also love the manifestation of the Necessary of Existence as they recognize it through their own perfection.

Conclusion

It becomes evident that the causality of the existence of love among possibilities is for their existence and survival, and the causality of the existence of love in the Necessary Being is the love for the manifestation of itself. The causality of the flow and permeation of love is such that all possibilities have a tendency towards the perfection of love, and this love, as we participate in it, has become universal among possibilities. The Necessary existence also desires its own manifestation; hence the flow of love is not limited to possibilities alone but encompasses the entirety of

existence. The existence of love is described as follows: all beings, including contingent and necessary existences, are in love, and love flows throughout all of existence. Contingent beings have love for the preservation of perfection or the desire to acquire perfection. Vegetative and animal powers are always in love with their desired objects. The love of vegetative powers is natural, while the love of animal powers is voluntary in terms of action but considered natural in terms of purpose. On the other hand, human love and divine souls are considered voluntary in action and ultimate purpose. High and divine souls, due to their perception of the three mentioned elements, are in love with the necessary existence. Furthermore, all contingent beings, in addition to their love for perfection, naturally love the transcendent necessary existence. By examining Avicenna's perspective on the nature of love and the reasons and ways of its existence in beings, as well as its flow throughout the entire universe, it can be claimed that the metaphysics of love, which encompasses these three aspects, is the theory of love according to Avicenna. In doing so, Avicenna's conception of love, both in terms of definition and existence, aligns with the theory of love proposed by Avicenna, and further exploration of the elements of this theory will lead to its expansion.

متافیزیک عشق در نظام فکری ابن سینا

قاسمعلی کوچانی^۱ | نادیا مفتونی^۲ | محمدمهدی داور^۳

kouchnani@ut.ac.ir

nadia.maftouni@ut.ac.ir

mohamadmahdidavar@gmail.com

۱. نویسنده مسئول دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

۲. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

۳. کارشناسی فلسفه و حکمت اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۹/۱۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۰/۲۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۰۱

واژگان کلیدی:

ابن سینا، عشق، رساله عشق،

متافیزیک عشق، عشق سینوی.

اصطلاح متافیزیک عشق در فلسفه سینوی بررسی سه محور چیستی، چرایی، و چگونگی عشق در منظومه فکری ابن سیناست و حاصل آن نیز نظریه عشق سینوی است. با بررسی آراء ابن سینا درباره عشق علی‌الخصوص نظرات وی در رساله عشق می‌توان دریافت که ابن سینا دو تعریف از عشق بیان کرده است (چیستی)، و در فصول هفتگانه رساله عشق اذعان داشته که عشق، جوهری فراگیر در سراسر هستی است و موجودی خالی از این جوهر نیست و بر این اساس عشق عامل وجودی موجودات است (چرایی). از سوی دیگر، ابن سینا ذیل هر فصل چگونگی جریان و سریان و همچنین وابستگی موجودات به عشق را نیز تبیین کرده (چگونگی). نتیجه فهم و بررسی این سه محور گفته شده در آراء ابن سینا که هدف پژوهش پیش روست نظریه عشق سینوی را به دنبال داشته که جهان بینی ابن سینا درباره عشق را نشان می‌دهد.

استاد: کوچانی، قاسمعلی؛ مفتونی، نادیا؛ داور، محمدمهدی (۱۴۰۲). متافیزیک عشق در نظام فکری ابن سینا، *تاریخ فلسفه اسلامی* ۲ (۴)، ۳۵-۵.

<https://doi.org/10.22034/hpi.2024.427792.1050>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2024.427792.1050>

© نویسندگان.

مقدمه

مسئله عشق مسئله‌ای است که ذهن هر متفکری را به نحوی به خود مشغول داشته است و فلاسفه نیز به نوبه خود بر آن بوده‌اند که با دید فلسفی به عشق نگاه کنند. به همین علت، تعریف صحیح از عشق بر اساس دید فلسفی می‌تواند راهگشای افرادی باشد که جویای ماهیت عشق‌اند. ابن‌سینا از جمله فلاسفه‌ای است که در مواضع مختلف در باب عشق سخن رانده است و حتی باید ادعا کرد که دقت نظر وی در این راستا مثال‌زدنی است، به طوری که می‌توان نظریه عشق سینوی را از آراء وی استخراج کرد. در این جستار، مباحث ابن‌سینا در باب عشق در مواضع مختلف بررسی می‌شود و در نهایت ماهیت عشق از نظر وی روشن خواهد شد. آنچه از ماهیت‌شناسی عشق از نگاه ابن‌سینا به دست می‌آید همان نظریه عشق سینوی است که می‌توانیم آن را در کنار عشق اروتیک و عشق افلاطونی (پلاتونیک) قرار دهیم. به عبارت دیگر همان‌طور که عشق اروتیک و عشق افلاطونی به عنوان دو رویکرد و نظریه در بحث از عشق شناخته می‌شوند عشق سینوی نیز مانند آنها یک جهان‌بینی درباره عشق خواهد بود و می‌تواند به عنوان یک رویکرد مستقل در جهان‌اندیشه شناخته شود. به همین دلیل دو محور، رهنمای ما در ماهیت‌شناسی صحیح عشق سینوی خواهد بود. ۱. متافیزیک عشق ابن‌سینا؛ ۲. معرفت‌شناسی عشق ابن‌سینا. هر کدام از این دو محور از آن جهت اهمیت خاصی دارند که عنصری از عناصر نظریه عشق ابن‌سینا یا به عبارت دیگر فلسفه عشق سینوی‌اند و در فهم و بازشناسی دقیق آن به ما کمک می‌کنند. بوعلی سینا در مباحث مربوط به عشق هم از نظر معرفتی و هم از نظر هستی‌شناسی به این مطلب نگاه کرده است و باید گفت نگاه وی از هر دو زاویه، نگاهی عمیق بوده و مطالب خاص و مهم فلسفی و در بعضی از مواضع نیز عرفانی در درون این دو محور وجود دارد. بر همین اساس، پس از بررسی آنها، ادعای تدوین نظریه عشق سینوی ادعای درستی است. به عنوان مثال، وی در رساله *العشق* درباره عشق و سریان آن و همچنین درباره کیفیت عشق در تمام عالم بحث کرده. وی فصلی را به بحث درباره عشق صورت به ماده و برعکس اختصاص داده، و در فصل دیگری، درباره عشق جمادات و نباتات سخن گفته است و در

۱. ما در جستار حاضر به بررسی متافیزیک عشق از نظر ابن‌سینا پرداخته‌ایم.

فصول دیگر نیز درباره عشق حیوانات و قوای آنها، عشق انسان، عشق انسان‌های جوانمرد و دانا، عشق ملائک و عشق واجب‌الوجود به طرز بدیع و دقیق صحبت کرده است. از گستردگی دایره عشق در این رساله، نظریه ارتباط وجودی نیز قابل استخراج است و البته این مطلب نیز یکی از مبانی فلسفه عشق سینوی خواهد بود. بنابراین، عمق و وسعت مطالب ابن سینا درباره عشق در مواضع مختلف، چه از نظر معرفتی و چه از نظر وجودی ما را به نظریه عشق سینوی خواهد رساند و هدف این جستار، بررسی و تحلیل مفاد این نظریه بر اساس دو محور گفته شده است. رسیدن به این هدف بر اساس تحلیل‌های مبانی وی در این راستا از این جهت که بازشناسی و تدوین نظریه عشق سینوی به عنوان یک نظریه، عشق مستقل در عالم تفکر را به دنبال دارد بر اهمیت این پژوهش می‌افزاید.

عشقی که در منظومه فکری ابن سینا یافت می‌شود گوهری است که در تمامی عالم جاری و ساری است و هستی و بقای همه موجودات در گرو این گوهر است. مراد ما از اطلاق لفظ متافیزیک عشق یا به عبارت دیگر هستی‌شناسی عشق همین مطلب است که چرا و چگونه هستی و بقای موجودات در گرو عشق است و چرا و چگونه عشق در تمام هستی سریان دارد. مجموع این سؤالات مسئله اصلی پژوهش ما را تشکیل می‌دهد. بنابراین مسئله بنیادین پژوهش ما متافیزیک یا هستی‌شناسی عشق است که متشکل از چهار سؤال زیر به عنوان عناصر این مسئله است.

چرا هستی موجودات در گرو عشق است؟

چگونه هستی موجودات در گرو عشق است؟

چرا عشق در تمام هستی جریان و سریان دارد؟

چگونه عشق در تمام هستی جاری و ساری است؟^۱

پاسخ به سؤالات موجود در مسئله ما در واقع بیان متافیزیک عشق است که ما حاصل متافیزیک عشق در نظام فکری بوعلی سینا را به اختصار «عشق سینوی» نامیده‌ایم.

۱. همان‌طور که سؤالات یک و سه درباره چرایی و سؤالات دو و چهار درباره چگونگی است، باید خاطر نشان کرد که تفاوت سؤال یک و سه و همچنین دو و چهار در این است که سؤالات یک و دو بحث از وابستگی وجودی موجودات به عشق است و سؤال سه و چهار معطوف به جریان و سریان عشق در هستی است.

مسئله پژوهش ما نیز حول این سه محور است:

چیستی

چرایی

چگونگی

در محور چیستی بیان می‌کنیم که عشق چیست و به نوعی عشق را ماهیت‌شناسی می‌کنیم. در چرایی باید به این پرسش پاسخ دهیم که چرا عشق عامل وجود و بقای موجودات است و در تمامی عالم جریان دارد (یعنی سؤال اول و سوم). در چگونگی نیز باید بررسی کنیم که چگونه وجود موجودات وابسته به عشق است و چگونه است که عشق در تمامی جهان جاری و ساری است. همچنین باید خاطر نشان کرد که چیستی و چرایی و چگونگی، بر اساس نظام فکری و فلسفی ابن‌سینا بررسی می‌شود، بدین صورت که سعی این مقاله بر این است که حتی‌الامکان بر اساس نظریات بوعلی، به شناخت متافیزیک عشق ابن‌سینا پردازد، چنانکه در روش تحقیق این پژوهش خواهد آمد.

محورها و سؤالات تشکیل‌دهنده مسئله مقاله حاضر در جداول زیر به‌خوبی روشن است:^۱

جدول شماره ۱

عناصر مسئله	ماحصل مسئله
چرا هستی موجودات در گرو عشق است؟	عشق سینوی
چگونه هستی موجودات در گرو عشق است؟	
چرا عشق در تمام هستی جریان و سریان دارد؟	
چگونه عشق در تمام هستی جاری و ساری است؟	

۱. بحث از چرایی و چگونگی هر پدیده‌ای در کنار بیان چیستی شیء موجب فهم روشن‌تر درباره ماهیت شیء خواهد شد. بنابراین طرح مسئله در پردازش سؤالات به هیچ وجه نوعی لفاظی در این مسئله محسوب نمی‌شود و برای فهم درست ماهیت، چرایی و چیستی عشق در فلسفه سینوی لازم است.

جدول شماره ۲

چگونگی	چرایی	چیستی
چگونه هستی موجودات در گرو عشق است؟	چرا هستی موجودات در گرو عشق است؟	ماهیت عشق چیست؟
چگونه عشق در تمام هستی جاری و ساری است؟	چرا عشق در تمام هستی جریان و سریان دارد؟	

روش تحقیق اتخاذ شده در مقاله پیش رو در اکثر مواضع به صورت تحلیلی است و از آنجا که در برخی مواضع، لاجرم باید به بیان و توصیف آراء ابن سینا بپردازیم برای همین می توان گفت که روش توصیفی نیز اتخاذ شده ولی به دلیل اینکه اغلب روش اتخاذ شده تحلیلی است و نتیجه تحلیل های بیان شده نیز نظریه عشق سینوی و فلسفه عشق سینوی می باشد، می توان چنین مدعی شد که روش پژوهش ما تحلیلی است. به عبارت دیگر، نظریه عشق سینوی بر اساس تبیین و توصیف آراء ابن سینا در رساله عشق با توجه به سه محور چیستی و چرایی و چگونگی استخراج شده است و این استخراج یک مطلب از دل مطالب دیگر، نوعی تحلیل محسوب می شود. بنابراین مراد ما از تحلیلی بودن این مقاله، تحلیل و نقادی گزاره های شیخ الرئیس نیست، بلکه استخراج یک نظریه با دید دقیق خواهد بود. همچنین روش ما از جهت یافته ها به صورت کتابخانه ای است. سعی اکید شده است که فقط از آراء ابن سینا در این مقاله استفاده شود، ولی به دلیل گستردگی آراء فلاسفه در حوزه عشق، لاجرم از نظر فلاسفه و متفکران نیز استفاده کرده ایم؛ هرچند در نهایت، آنچه نظریه عشق سینوی را تشکیل می دهد معطوف است به آراء بوعلی سینا علی الخصوص آراء وی در رساله عشق.

به دلیل اهمیت و بدیع بودن تصور ابن سینا از عشق در آثارش، پژوهش های متعددی درباره عشق در نظام فکری بوعلی سینا در قالب های متفاوت صورت گرفته است. هر کدام از این پژوهش ها به بعدی از ابعاد عشق در فلسفه ابن سینا پرداخته است. به عنوان مثال مؤیدی زاده (۱۳۷۶) عشق در فلسفه ابن سینا را در پایان نامه خود بررسی کرده است و مفتونی (۱۳۹۱) درباره جهان شمول بودن عشق ابن سینا و تطبیق آراء وی با نظریه عشق

سهروردی بحث کرده است و خادمی و باغخانی (۱۳۹۳) عشق ابن سینا را از منظر هستی‌شناسانه بررسی کرده‌اند. صیدی و پاشایی (۱۴۰۰) مقاله‌ای تحت عنوان «عشق زمینی از دیدگاه ابن سینا» نگاشته‌اند و جوادی زاویه (۱۳۹۲) در پایان‌نامه خود درباره تطبیق عقل و عشق در فلسفه ابن سینا و سهروردی بحث کرده است. همچنین عبدالله‌زاده (۱۳۹۲) صاحب پژوهشی است در قالب پایان‌نامه درباره بررسی فلسفه عشق از نظر ابن سینا و سهروردی. برخی مانند شانظری و یاریان (۱۳۹۳) درباره تأثیر آراء ابن سینا بر نظر سایر فلاسفه بحث کرده‌اند. مشایخی و اسماعیلی (۱۴۰۱) سریان عشق در هویات مدبره را که در رساله العشق ابن سینا بحث شده است تحلیل فلسفی کرده‌اند. صیاد منصور و ذهبی (۲۰۱۵) عشق‌شناسی ابن سینا را با افلاطون مقایسه کرده است. اختیاری (۱۳۸۷) نیز مقاله‌ای تحت عنوان «سرچشمه عشق عرفانی در آثار ابن سینا» دارد. همچنین مفتونی (۱۳۹۷) پژوهشی داشته درباره ربط و نسبت مفاهیم زیبایی و عشق نزد ابن سینا و سهروردی.

آنچه از پژوهش‌های انجام شده درباره عشق در فلسفه ابن سینا می‌توان دریافت این است که بحث از عشق در نظام فکری سینیوی بحثی بسیار خاص و بدیع است و از زوایای مختلفی قابل طرح و بررسی خواهد بود. آنچه پژوهش ما را از سایر پژوهش‌ها متمایز می‌کند چند مطلب است. ۱. این مقاله به دنبال تدوین فلسفه عشق سینیوی و متافیزیک عشق ابن سیناست و بر همین اساس در این مقاله هندسه وجودشناسانه عشق بررسی شده است و به دنبال آن نظریه عشق سینیوی تدوین خواهد شد. به عبارت دیگر، پژوهش پیش رو، با انسجام آراء شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا در رساله عشق، نظریه عشق سینیوی را تحت عنوان متافیزیک عشق ارائه داده است. ۲. مقصود از این مقاله، بیان ماهیت و چرایی و چگونگی عشق در نظریه سینیوی است و همچنین تمامی تبیین‌ها معطوف به آراء خود بوعلی سیناست. بنابراین می‌توان گفت که استخراج متافیزیک عشق در نظریه سینیوی کاملاً معطوف به آراء اوست و حاصل بیان و حل مسئله این پژوهش نظریه عشق سینیوی بر اساس نظام هستی‌شناسانه ابن سیناست و همین مطلب، تحقیق ما را خاص و بدیع می‌کند. ۴. از طریق هندسه چستی، چرایی و چگونگی عشق در فلسفه سینیوی می‌توان در پژوهش‌های بعدی این نظریه را گسترش داد و مطالب و تحلیل‌های فلسفی به آن افزود.

الف) چیستی عشق (ماهیت‌شناسی عشق و بیان محور اول)

محور اول بحث، درباره مبادی تصویری عشق و بالطبع بحث درباره ماهیت‌شناسی آن است. در مقام بیان مبادی تصویری باید تعریف شفافی از عشق ارائه شود. عشق در لغت از عَشَقَ به معنای پیچک گرفته شده و بر محبت شدید دلالت دارد. بنابراین اگر بخواهیم معنایی را از نظر لغوی اتخاذ کنیم و به واسطه آن عشق را تعریف کنیم باید بگوییم که عشق، دوست داشتن و محبت شدید و مفرط است.

آنچه که در اصطلاح حکما و آنچه مورد بحث ماست نیز بر اساس همان معنای لغوی عشق است. سهروردی در رساله فی حقیقه العشق یا مونس العشاق عشق را «محبته مفرطه» می‌خواند و می‌گوید: «محبت چون به غایت رسد آن را عشق خوانند» (سهروردی، ۱۳۸۰ ب). همچنین اذعان دارد که عشق اخص از محبت است؛ زیرا هر عشقی محبت است ولی هر محبتی عشق نیست^۱ (همان؛ مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۱۰؛ همو، ۱۳۹۷، ص ۲۸۷).

حال باید تصور ابن سینا را از عشق بدانیم تا بتوانیم بنیان تصویری عشق در فلسفه سینیوی را بدانیم. برای فهم بنیان تصویری عشق در آراء بوعلی سینا علاوه بر ماهیت‌شناسی عشق، باید واژه شوق را نیز معنا کرد چراکه در آراء ابن سینا درباره عشق، این دو مفهوم از مفاهیم کلیدی بحث عشق به حساب می‌آیند.

ما در این مقام، با دو رهیافت به ماهیت‌شناسی عشق خواهیم پرداخت: ۱. رهیافت مستقیم؛ ۲. رهیافت غیرمستقیم. در رهیافت مستقیم به تعریف عشق خواهیم پرداخت و در رهیافت غیر مستقیم، از راه روش تقسیم و کارکرد استدلال در مفهوم‌سازی ماهیت عشق در نظام فکری سینیوی را کشف خواهیم کرد.

شیخ‌الرئیس در رساله عشق، عشق را نیکو شماردن امر نیکو و ملایم طبع دانسته است

۱. سهروردی همچنین می‌گوید هر محبتی معرفت است ولی هر معرفتی محبت نیست. بنابراین در عشق و محبت معرفت اخذ شده است و این نوعی پیوند عشق و عقل است. با بررسی نظریه عشق سینیوی می‌بینیم که بوعلی نیز عشق و عقل را دارای پیوند لحاظ می‌کند و به همین جهت می‌توان نظریه عشق شیخ اشراق را وامدار ابن سینا بدانیم. بر این اساس، هر عشقی محبت است و هر محبتی معرفت است، بنابراین هر عشقی معرفت است. ولی هر معرفتی محبت نیست و هر محبتی نیز عشق نیست.

(ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۷۷).^۱ همچنین در همان موضع، عشق حقیقی را ابتهاج و شادمانی در اثر تصور و حضور یک ذات بیان کرده است (همان، ص ۳۵۹). وی در مواضع دیگر معشوق را به زیبایی و سازگاری خیر درک شده می‌داند (همو، ۱۳۷۶، ص ۳۹۶؛ همو، ۱۳۷۹، ص ۵۹۱). این تصور وی از معشوق بر اساس تعریف دوم از عشق در رساله عشق است. وی در جایی که معشوق را تعریف می‌کند قید ادراک را لحاظ کرده است، برخلاف تعریف اول که قید ادراک لحاظ نشده بود. تعریف دوم نیز قید تصور حضور ذات لحاظ شده است (رک: مفتونی، ۱۳۹۱؛ همو، ۱۳۹۷).

باید به این مهم اشاره کرد که در تعریف اول، مراد بوعلی سینا یک عشق فراگیر و جهان‌شمول است. این تعریف نشان می‌دهد که هر یک از موجودات، امر سازگار با خود را نیکو می‌شمارند (مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۴). نکته‌ای که به ذهن خطور می‌کند این است که چرا شیخ‌الرئیس عشق همراه با قید ادراک را یک عشق جهان‌شمول نمی‌داند؟ باید چنین گفت که ابن‌سینا اذعان دارد که بسیاری از موجودات به عشق خود آگاهی ندارند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۹۶). بنابراین باید مدعی شد که عشق امری واحد است و در جهان سریان دارد، و عشقی که توسط موجودات ذی‌ادراک فهم می‌شود همان است که تعریف عشق همراه با قید ادراک ناظر بر آن است. باید اشاره کرد که گاه ممکن است گمان شود که نیکو شمردن به معنای نیکو دانستن است و درک و تصور از امر نیکو در آن لحاظ شده است. در پاسخ به این گمان باید گفت که سخن ابن‌سینا در ادامه تعریف خود پاسخی به این گمان است و دال بر شمول عشق است. هر یک از موجودات امر سازگار و ملائم طبع خود را نیکو و

۱. عین عبارت ابن‌سینا در رساله عشق چنین است: لان العشق لیس فی الحقیقه الاستحسان الحسن و الملائم جدا و هذا العشق هو مبدا النزوع الیه عند غیوبته أن کان مما یباین و التاحد به عند وجوده ثم کل واحد من الموجودات یتحسن ما یلائمه و ینزع الیه مفقودا و الخیر الخاص هو الملائم للشیء فی الحقیقه و الحسبان فیما اظن هو الملائم لا بالحقیقه ثم الاستحسان و النزاع و الاستقباح او النفره فی الموجود من علائق خیریه لانها لا تطلق علی الوجود علی وجه الاستصواب بالذات الا من جهته خیریه لان الصواب اذا وجد عن الشیء بالذات فهو لسداده و خیریه فبین ان الخیر یعشق بما هو خیر اما الخاص به و اما المشترك و کل العشق هو لما قد نیل او لما سینال منه ای من جمله المعشوق و کما زادت الخیریه زاده استحقاق المعشوقیه و زادت العاشقیه للخیر... (ابن‌سینا، رساله عشق).

حسن می‌دانند. به همین جهت است که ابن‌سینا اذعان داشته که خیر ذاتاً معشوق است و این خود دلیل بر عموم و شمول عاشقی و به عبارت دیگر اطلاق عشق است (همان، ص ۳۷۷؛ همچنین مفتونی، ۱۳۹۱).

ابن‌سینا گاهی نیز عشق را ناظر بر همان معنای لغوی اتخاذ می‌کند. برای مثال وی در الهیات شفا و نجات، عشق و حب را به صورت مترادف به کار گرفته است (همو، ۱۳۷۶، ۳۹۶؛ همو، ۱۳۷۹، ص ۵۹۱).^۱ وی در رساله عشق، عشق ظرفاً و فیتان را به حب صور زیبا تعبیر کرده (همو، ۱۴۰۰، ص ۳۸۷؛ همچنین نک: مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۴) و در رساله الحدود نیز عشق را به افراط در محبت تعریف کرده است (ابن‌سینا، ۱۹۸۹، ص ۲۳۶).

بنابر آنچه گذشت باید اذعان داشت که ابن‌سینا جز مواردی که عشق را با حب مترادف گرفته، دو تعریف از عشق ارائه داده است. تعریف نخست تعریفی است که در رساله عشق بیان شده که عشقی جهان‌شمول^۲ است و قید ادراک در آن لحاظ نشده و تعریف دوم همان است که قید ادراک در آن لحاظ شده است. البته شیخ‌الرئیس در رساله عشق نیز تعریف دوم را برای بیان عشق حقیقی به کار برده است.

با تحلیل هر دو تعریف می‌توان دریافت که جمال، کمال، حسن، ملائم و خیر متعلق عشق است و همچنین با قرار دادن دو تعریف در مقابل یکدیگر می‌توان گفت که عشق یا استحسان است یا ادراک. بر اساس تعریف اول، حسن و استحسان عناصر عشق‌اند، ولی با نظر به تعریف دیگر، حسن یک عنصر عشق و ادراک و معرفت عنصر دیگر عشق‌اند (مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۴).

ابن‌سینا در نمط هشتم اشارات و تنبیهات تفاوت عشق و شوق را بیان می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵) ولی در رساله عشق این فرق گذارده نمی‌شود و حتی گاهی عشق و شوق به یک معنا به کار گرفته می‌شوند. در واقع، شوق حالتی است که موجود برای رسیدن به کمالی -

۱. ابن‌سینا در قانون، عشق را نوعی مال‌بخولیا و بیماری می‌داند و برای درمان آن راهکار ارائه داده است (ابن‌سینا، ۲۰۰۵، ص ۲۸۶-۲۸۷).

۲. جهان‌شمول بودن عشق جدا از بحث درباره تعریف عشق، به‌خوبی در محتوای فصل هفتم رساله عشق معلوم می‌شود.

که فاقد آن است ولی قابلیت اکتساب آن را دارد- حرکت می‌کند. در حالی که عشق حالتی است که در آن، موجود خواهان حفظ کمالات بالفعل خود است (حشمت‌پور، درسگفتارهای رساله عشق).

از سوی دیگر، عشق در معنایی که ادراک ضمن آن ملحوظ است، همواره با لذت است؛ زیرا معشوق از جهت معشوقیت خود برای عاشق خیر است و مورد ادراک نیز واقع می‌شود (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۴۱۶-۴۱۷؛ همو، ۱۳۷۹ ب، ص ۶۲۶). لذت در این بیان ادراک خیر ملائم است (همو، ۱۳۷۹ ب، ص ۵۸۷-۵۹۰؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۱۷). به بیان دیگر، لذت چیزی نیست جز ادراک ملائم از آن جهت که ملائم است (همان، ص ۱۸). ابن‌سینا در بحث خطابه در بیان اقسام لذیذ چنین می‌گوید که حبیب، دوست داشتن، و دوست داشته شدن از اقسام لذیذ است (همو، بی‌تا، ص ۶۵). همچنین هرچه ادراک شدیدتر، مدرک‌تر، زیباتر، و شریف‌تر باشد، دوست داشتن و التذاذ بیشتر خواهد بود (همو، ۱۳۷۹ ب، ص ۵۹۱؛ همو، ۱۳۷۶، ص ۳۹۶؛ همچنین نک: مفتونی، ۱۳۹۱).

بنابر آنچه که گفته شد، تعریف عشق در رهیافت مستقیم روشن شد. برای شناخت دقیق متافیزیک عشق، فهم تعریف و ماهیت عشق امری اجتناب‌ناپذیر است و ما برای دقیق شدن مطلب علاوه بر بررسی رهیافت مستقیم باید ماهیت عشق را از نظر رهیافت غیر مستقیم نیز شناسایی کنیم.

یکی از رویکردها در رهیافت غیر مستقیم کشف ماهیت و تعریف شیء از روش تقسیم است، چنانکه منطق‌دانان نیز برای تحصیل حدود از این شیوه استفاده می‌کنند (حلی، ۱۳۸۱، ص ۳۴۰-۳۴۳).

ابن‌سینا در فصل چهارم رساله عشق، عشق را به دو قسم طبیعی و اختیاری تقسیم می‌کند. در عشق طبیعی، عاشق به غایت خود یعنی اتصال به موضع طبیعی می‌رسد مگر در حالتی که مانعی وجود داشته باشد. برای مثال سنگ را اگر از بالا به پایین پرتاب کنیم بر اساس عشقی که دارد باید به پایین سقوط کند و یا آب را اگر در آتش بریزیم باید آن را خاموش کند. این در حالی است که در عشق اختیاری عاشق می‌تواند از معشوق به اختیار خودش دوری کند و این امر زمانی رخ می‌دهد که عاشق ضرری را تشخیص دهد که آن ضرر بیش از لذت بردن از معشوق باشد (همو، ۱۳۹۱). بوعلی به خری مثال می‌زند که عاشق

خوردن علف است ولی هنگامی که گرگ را می‌بیند معشوق خود یعنی علف را رها می‌کند و می‌گریزد (ابن سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۸۱). عشق اختیاری نیز در یک تقسیم به دو قسم حیوانی و نطقی یا همان عقلی تقسیم می‌گردد. در قسم اول مشارک عشق قوه حیوانی است و لذت بردن از معشوق به سبب این قوه است و در عشق نطقی علاوه بر مشارک بودن قوه حیوانی قوه نطقی نیز مشارکت دارد که می‌توان گفت عشق برتر از نظر ابن سینا همین قسم از عشق اختیاری است. باید خاطر نشان کرد که عشق صرفاً نمی‌تواند اثر و حاصل قوه ناطقه باشد؛ زیرا عشق امری جزئی است حال آنکه دایره تدبیر قوه ناطقه کلیات است (همو، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۷۸).

عشق اختیاری نیز بر اساس آنچه شیخ‌الرئیس در فصل پنجم رساله می‌گوید به دو قسم حیوانی و نطقی تقسیم می‌شود. حب صورت زیبا یا به جهت لذت حیوانی است که از نظر ابن سینا قبیح است و یا همراه با مشارکت قوه مافوق یعنی قوه عاقله است که عشقی پسندیده به حساب می‌آید.

نفس ناطقه انسان بالذات زیبایی را دوست دارد و نفس حیوانی هم از آن جهت که در مجاورت نفس ناطقه قرار گرفته است زیبایی را دوست دارد. علاوه بر این، لذت بردن از لذائذ و زیبایی‌ها نیز کار قوه حیوانی است. حال مسئله این است که چرا قوه ناطقه به زیبایی علاقه دارد؟ خداوند جمال و کمال مطلق است و هر چیزی که زیبا باشد یعنی به خدا نزدیک است و قوه نطقیه نیز به حسب ذاتش به کمال عشق دارد؛ به هر چیزی که به کمال و جمال نزدیک باشد عشق دارد و از هر چیزی که از آن دور باشد نفرت دارد. چون انسان به خداوند علاقه دارد، هر چیزی هم که شبیه به خدا باشد را دوست دارد. بنابراین ثابت شد که قوه ناطقه و حیوانی به جمیل و جمال علاقه دارد. در قوه حیوانیه این مطلب طبیعی است و در قوه عاقله به خاطر این است که شیء جمیل، برای داشتن جمال به خدا نزدیک می‌شود و برای همین انسان آن را می‌پسندد. بنابراین پسندیدن زیبایی و رفتن به سمت زیبایی ممدوح است؛ زیرا قرب به خداوند می‌باشد. نفس ناطقه اگر استعداد تصور معانی عالی ملکوتی را پیدا کند، به توسط این استعداد می‌تواند مقایسه کند که کدام موجودات از نظر زیبایی به خداوند نزدیک‌تر است و هر چیزی که به معشوق اول نزدیک‌تر باشد اعتدالش بیشتر است و هر چیزی که اعتدال داشته باشد و جمیل باشد به خداوند نزدیک‌تر

است و به داشتن وحدت و توابع وحدت موفق تر است. اعتدال و اتفاق توابع وحدت است (درس‌گفتارهای استاد حشمت‌پور، ۱۳۹۶). بنابراین بهره بردن از معشوق گاهی اختصاص به قوه نطقی دارد و گاهی به قوه حیوانی و گاهی مشترک است. قوه نطقی دنبال معقولات است و صورت زیبا جزء شئون قوه عاقله نیست؛ زیرا صور زیبا از جزئیات است و امر جزئی در شئون ناطقه نیست، بنابراین اختصاص به قوه نطقیه ندارد. لذت بردن از معقولات از مختصات قوه نطقیه است. ادعا نمی‌شود که قوه نطقیه دخالت ندارد، بلکه ادعا این است که صورت زیبا مختص به عاقله نیست. قابل ذکر است که این مختص به قوه حیوانی هم نیست و آن چیزی که مختص به این قوه است شهوات حیوانیه است. بنابراین زیباپسندی مختص به قوه نطقیه نیست و مختص به قوه حیوانیه هم نیست و لاجرم هر دو دخالت دارند. یعنی هر دو با هم به سمت زیبایی‌پسندی می‌روند. از حیث قرب به خداوند قوه عاقله دخالت دارد و از حیث رفتن به جزئیات، قوه حیوانیه دخیل است. یعنی به حسب شرکت انسان این‌چنین صفتی را پیدا می‌کند (همان).

ابن‌سینا عشق ارادی را بر حسب متعلق اراده به چهار قسم تقسیم کرده است: ۱. اراده مطلوب حسی (مانند لذت)؛ ۲. اراده مطلوب وهمی و خیالی (مانند غلبه بر خصم)؛ ۳. اراده مطلوب ظنی (خیر مظنون)؛ ۴. اراده مطلوب عقلی. قسم چهارم به معنای طلب خیر حقیقی محض است و این همان اختیار است (همو، ۱۳۷۶، ص ۴۱۷؛ همو، ۱۳۷۹، ص ۶۲۷؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۵۹). ابن‌سینا گاهی اراده را به تفکیک مطلوب وهمی و خیالی به پنج گونه تقسیم کرده است (همو، ۱۳۷۶، ص ۳۹۶؛ همو، ۱۳۷۹، ص ۵۹۱). بر اساس این تقسیمات عشق اختیاری در اخص از عشق ارادی است، در حالی که در رساله عشق هنگامی که از عشق اختیاری در مقابل عشق طبیعی سخن رانده می‌شود مقصود ابن‌سینا همان عشق ارادی به معنای مطلوب اعم است. این از مثال خر و خوراکی نیز مشهود است (مفتونی، ۱۳۹۱؛ همو، ۱۳۹۷).

قسم چهارم همان است که ابن‌سینا در رساله‌العشق آن را عشق نطقی نامیده است (همو، ۱۴۰۰، ص ۳۸۱). شیخ‌الرئیس در الانصاف نیز به عشق به مطلوب عقلی اشاره کرده است و مطلوب عقلی را چیزی می‌داند که ذاتاً زیبا و کامل و از تغیر و فساد نیز مبرا باشد. همچنین از آن جهت که عاشق به معشوق شبیه می‌گردد، این عشق که رابطه بین عاشق و معشوق است از بین نخواهد رفت (همو، ۱۹۷۸ الف، ص ۹۰). قابل ذکر است که کامل‌ترین موجودات

واجب‌الوجود است، بنابراین برترین مصداق معشوقیت واجب‌الوجود است و همچنین از آن جهت که هر دو مؤلفه عاشقی یعنی خیر و ادراک را نیز دارد، بنابراین برترین مصداق عاشقیّت نیز می‌باشد^۱ (همو، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۷۷-۳۷۸؛ همو، ۱۳۷۶، ص ۳۹۶-۳۹۷؛ همو، ۱۳۷۹، ص ۵۸۷ و ۵۹۰-۵۹۱؛ همو، ۱۳۷۹ الف، ص ۱۲۰؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۱۸-۱۷).

تقسیم دیگری نیز انجام می‌شود و آن تقسیم عشق به عین ذات و یا عارض بر ذات است؛ به این صورت که وجود موجودات یا به سبب عشق است و یا وجودشان عین عشق است که ما آن را عین‌العشق می‌نامیم. بر همین اساس می‌توان ادعا کرد که عشق جوهری فراگیر در سراسر عالم است که وجود موجودات در گرو آن است. همچنین ابن سینا اذعان دارد که مصداق عشق ذاتی، ذات مقدس خیر اولی واجب‌الوجود است (همو، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۷۷-۳۷۸).

رهیافت دیگری در روش غیر مستقیم وجود دارد و آن کارکرد استدلال در مفهوم‌سازی است. در حقیقت، هرچند مقام تعریف و مقام استدلال دو هویت جدا و مستقل از یکدیگر دارند باید گفت میان دلیل و مدعا تناسبی وجود دارد و می‌توان با فهم و تأمل ادله‌ای که فرد بر مدعا اقامه می‌کند به تصور فرد از مدعا پی برد (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۱، ص ۱۷۷-۱۷۸ و ۳۰۸-۳۰۹؛ همچنین نک: مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۶). بر همین اساس از استدلال‌های ابن سینا درباره عشق می‌توان به تصور وی از این مفهوم رسید و بنابراین می‌توانیم تعریف عشق را که در بن استدلال‌های بوعلی سینا در این باره نهفته است استخراج کنیم.

در فصل اول تا سوم رساله عشق، عشق فراگیر اثبات می‌شود و معلوم می‌گردد که موجودات عالم به کمال عشق دارند. در این مسئله ادراک مأخوذ نیست و موجودات به صورت طبیعی به کمال عشق دارند. در فصل چهارم این رساله که درباره عشق حیوانات است، دو شق از عشق در حیوانات اثبات می‌گردد. یک شق همان عشقی است که در فصول قبل نیز اثبات شده بود و حیوانات نیز از آن عشق بهره‌مندند؛ زیرا عشق جوهری فراگیر است و بالطبع حیوانات را نیز در بر می‌گیرد. شق دیگر عشقی است که در آن ادراک اخذ شده است و ادراکی که حیوانات دارند، یعنی درک حسی، خیالی و وهمی در این عشق

۱. نظریه اتحاد عشق و عاشق و معشوق از این بیان قابل استخراج و بررسی است.

لحاظ شده است. در فصول پنجم و ششم نیز عشقی که در آن ادراک لحاظ شده است بیان می‌شود و مرتبه دیگری از ادراک (عقل) در آن لحاظ می‌گردد. در فصل هفتم نیز عشقی فراگیر و جهان‌شمول اثبات می‌شود با این تفاوت که این عشق فراگیر همه موجودات به واجب‌الوجود است (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۹۳). همه موجودات به خیر مطلق عشق دارند ولی درجه و مرتبه درک متفاوت است. به عنوان مثال اکثر موجودات عارف به این عشق نیستند و موجودات چون نفوس ملکی همواره عاقل و عاشق علت اولی و خیر مطلق‌اند (همان، ص ۳۹۶؛ مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۷). بر همین اساس می‌توان گفت که هر دو تصور از عشق، درباره عشق به واجب‌الوجود صدق می‌کند. موجودات هم به صورت غریزی و طبیعی به خداوند عشق دارند و همچنین می‌توانند بر اساس مرتبه وجودی خود عارف و مدرک این عشق باشند.^۱

ب) جمع‌بندی و ارائه تعریف عشق از نظر ابن‌سینا

بر اساس انگاره ابن‌سینا از عشق، ابن‌سینا عشق را جوهری فراگیر در سراسر عالم و موجود در همه موجودات می‌داند و با تأمل در آراء وی می‌توان دریافت که وجود همه موجودات وابسته به عشق است و بنابراین از نظر ابن‌سینا تمامی موجودات از مقام اعلی که واجب‌الوجود است تا سفلی که هیولاست، عاشق‌اند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص ۳۵۹-۳۶۳؛ همو، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۷۵-۳۹۶). تعریف مستقیم عشق از آراء ابن‌سینا به نحو مستقیم و غیرمستقیم قابل استخراج است. در رهیافت مستقیم وی در مواضعی که بیان شد عشق را با معنای لغوی آن یکسان می‌داند. تعریف دیگر وی چنین است که عشق نیکو شماردن امر نیکو و ملایم است. همچنین وی تعریف دیگری از عشق ارائه داده است و چنین اذعان می‌کند که عشق ابتهاج و شادمانی در اثر تصور حضور شیء دیگر است که همان معشوق باشد. بر اساس همین تعریف معشوق خیر درک شده است و عاشق بر اساس درک معشوق است که عاشق او

۱. تفاوت عشق فراگیری که در فصل نخست و هفتم آمده است به این صورت است که عشق فراگیر در فصل اول عشق همه موجودات به کمال است و عشق فراگیر در فصل آخر عشق فراگیر موجودات ولو طبیعی و غریزی به ذات واجب تعالی است (مفتونی، ۱۳۹۱، ص ۷).

می‌شود. بنابراین در این تعریف شیخ از عشق، ادراک لحاظ شده است. در نتیجه به صورت کلی جدا از تعریف ناظر به معنای لغوی عشق، بوعلی سینا دو تعریف از عشق ارائه می‌دهد که در یکی ادراک مأخوذ و ملحوظ است و در دیگری ادراک لحاظ نشده است. با ماهیت‌شناسی عشق از نظر ابن سینا، این مطلب به‌خوبی قابل فهم است که عشق با هر دو تعریف، جوهری جهان‌شمول به حساب می‌آید که همه موجودات از آن بهره دارند. همه موجودات به کمال خود عشق دارند و همچنین همه موجودات به ذات واجب‌الوجود عشق دارند، چه آن را درک کنند و چه آن را درک نکنند. همچنین قابل ذکر است که در تعریفی از عشق که ادراک در آن لحاظ نشده، کاملاً واضح است که عشق موجودی فراگیر می‌باشد و از سوی دیگر در تعریفی که ادراک ملحوظ عشق است نیز تعارضی در فراگیری عشق ایجاد نمی‌شود؛ زیرا شناخت غیر از وجود آن است.

ج) چرایی عشق (بیان محور دوم)

از آراء ابن سینا در باب عشق می‌توان دو پرسش اساسی «چرا هستی موجودات در گرو عشق است؟» و «چرا عشق در تمام هستی جریان و سریان دارد؟» را استخراج کرد. هر دو سؤال، ذیل مباحث وجودشناختی عشق گنجانده می‌شوند، با این حال تفاوت این دو پرسش در این است که در پرسش نخست بحث از این خواهد شد که چرا عشق باعث وجود و بقای موجود است و در پرسش دوم این مهم مطرح است که چرا باید عشق در هستی سریان داشته باشد تا موجودات بتوانند از آن بهره ببرند و همچنین با استفاده از این جریان و سریان است که موجودات وجود می‌گیرند و دوام می‌یابند. بنابراین، هر دو سؤال با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند.

ابن سینا در فصول هفتگانه رساله عشق از عشق در موجودات مختلف سخن می‌راند. وی در فصل نخست رساله درباره سریان عشق در میان هویات مدبره بحث می‌کند. مراد پورسینا از هویات و موجودات مدبره همه موجوداتی‌اند که تحت تدبیر موجودی مافوق خود قرار دارند.^۱ همچنین در این فصل بیان می‌شود که این موجودات مدبره همگی عشق به کسب

۱. موجودات و هویات مدبره به عبارتی همان موجودات امکانی‌اند. ممکن به حسب ذات نسبت به وجود و

کمالات دارند و همچنین اگر واجد یک کمالی نیز باشند عشق به حفظ آن دارند. بنابراین یک موجود مدبره، عشق به حفظ کمال و شوق به کسب کمال دارد. بر این اساس، سه موجود مفروض است. موجود اول، موجودی است که کمالی را داراست. موجود دوم موجودی است که کمالی را ندارد ولی قابلیت تحصیل کمال را دارد. موجود سوم موجودی است که فاقد کمال است و قوه کسب کمال را نیز ندارد. موجود سوم همان ممتنع الوجود است و از دایره ما خارج می‌شود؛ زیرا فقط وجود ذهنی دارد حال آنکه بحث ما یک بحث عینی و درباره موجودات امکانی است.

هر موجود با آن کمال مطلوب تقوم می‌یابد و این عشق است که باعث حفظ و یا کسب کمال می‌شود، بنابراین عشق منشأ وجود و حفظ موجودات مدبره است. موجودات مدبره، تمامی موجودات عالم امکانی را دربر می‌گیرد. به همین علت ثابت شد که حداقل در عالم موجودات امکانی، عشق عامل وجودی موجودات است. با این بیان، پرسش نخست حداقل در موجودات ممکن روشن شد.

تمامی موجودات امکانی برای وجود یافتن و داشتن بقا لازم است که کمال خود را حفظ کنند و به سوی کسب کمالاتی که بالقوه واجد آن هستند حرکت کنند، و ما با نظر به موجودات درمی‌یابیم که اولاً تمامی موجودات ممکن واجد کمالاتی هستند و مدام به سوی کسب کمالات جدید که صلاحیت آن را دارند در حال حرکت‌اند و ثانیاً این عشق و شوق وسیله‌ای برای حفظ نوع آنان است. بنابراین پرسش دوم نیز معلوم شد.

ابن‌سینا در فصل دوم رساله، درباره عشق هیولا به صورت و برعکس و همچنین عشق عرض به موضوع بحث می‌کند و ماحصل بحث به این صورت است که هیولا برای موجود شدن به صورت عشق دارد و همچنین صورت نیز به هیولا عشق دارد و این ارتباط بین هیولا و صورت یک ارتباط وجودی است. عرض نیز به موضوع خود عشق دارد.

در فصل سوم نیز عشق قوای نباتی را بیان کرده، بدین نحو که نفس نباتی دارای سه قوه مجزا: مغذیه، تمییه و مولده است. هر سه قوه به صورت طبیعی به مطلوب خود عشق دارند. قوه مغذیه عاشق غذا، قوه تمییه عاشق رشد و ترمیم، و قوه مولده عاشق تکثیر است.

عدم در حالت مساوی است و به حسب ذات نیاز به غیر دارد که آن را از این تساوی خارج کند.

ابن سینا در فصل چهارم عشق قوای حیوانی را بیان می‌کند و این عشق شامل تمامی قوای نظری و عملی حیوانی می‌شود. قوای نظری همان قوای ادراکی حیوان، اعم از حواس ظاهری و باطنی است؛ بدین صورت که تمامی قوای حسی ظاهری و باطنی عاشق‌اند. به عنوان مثال قوه باصره به دیدنی‌ها علاقه دارد و قوه خیال نیز به حفظ صور (برای تمایز میان قوه خیال و متخیله بنگرید به ابن سینا، برهان شفاء، ص ۵۰۲ و ۵۸۵). همچنین قوای عملی حیوان یعنی قوه غضبی و شهوی نیز عاشق معشوق خود هستند. به عنوان مثال، غلبه بر خصم معشوق قوه غاضبه، و لذت بردن از خوراکی معشوق قوه شهویه به حساب می‌آیند. ابن سینا پس از بحث درباره عشق در قوای حیوانی وارد بحث از عشق ظرفا و فتیان می‌شود که درباره عشق انسان‌ها به یکدیگر است. انسان علاوه بر اینکه صاحب قوای حیوانی و نباتی است، دارای قوه ناطقه نیز است و این قوه می‌تواند ضمیمه قوای مادون شود و غایت عشق را درک کند. به همین علت است که در این فصل گونه‌ای دیگر از عشق اختیاری را بیان می‌کند. اولین نوع عشق اختیاری همان بود که در عشق حیوانی وجود داشت. در عشق اختیاری، اتخاذ فعل اختیاری است ولی غایت اختیاری نیست، اما در عشق انسانی علاوه بر اینکه فعل اختیاری است، مقصود و غایت نیز اختیار می‌گردد.

در فصل ششم رساله، نوعی دیگر از عشق بیان می‌شود و آن عشق نفوس الهیه به واجب‌الوجود است. بیان مطلب به این صورت است که نفوس الهیه از آن جهت که دارای قوه ادراکی عقلی‌اند می‌توانند چنین درک کنند که واجب تعالی خیر است، واجب تعالی نافع است، و تقرب و تشبه به واجب تعالی باعث نفع می‌شود و همچنین هر جهت از این سه جهت سبب این می‌شود که نفس، به معشوق خود که خیر، و نافع است عشق بورزد و بدین ترتیب نفوس الهیه به دلیل درک این سه جهت به واجب‌الوجود عشق می‌ورزند. واجب تعالی به عنوان مبدأ اول از جهت خیریت و نافع بودن خود، معالیل را به وجود آورده است و نفوس الهی با درک این سه جهت، پی به یک مسئله وجودی خواهند برد. همچنین در فصل هفتم نیز بیان می‌شود که همه موجودات به صورت طبیعی به خیر و نافع علاقه دارند؛ زیرا درک می‌کنند که سبب وجود و بقای آنان همان موجودی است که اولاً خیر است و ثانیاً نافع است و از آن جهت که در این فصل بیان می‌شود که واجب تعالی از طریق تجلی، خود را به سایر عاشقان و موجودات متجلی کرده است، بنابراین این عشق در

میان تمام موجودات جریان و سریان دارد و همچنین از آن جهت که واجب تعالی به تجلی خود علاقه دارد، بنابراین واجب تعالی نیز دارای عشق است و چنین نتیجه می‌گیریم که عشق در میان همه موجودات سریان دارد و دلیل وجود عشق در میان همه موجودات وجود و بقای آنان است و در واجب‌الوجود، عشق به تجلی خود است. بنابراین، عشقی که در فصل یکم تا ششم رساله فقط منحصر به موجودات ممکنه بود، در فصل هفتم به واجب تعالی نیز تعمیم پیدا کرد.

د) جمع‌بندی چرایی وجود عشق

با بررسی فصل یکم تا ششم رساله عشق ابن‌سینا درمی‌یابیم که علت وجود و بقای موجودات ممکن در گرو عشق است، به این صورت که در فصل اول بیان شده است که همه ممکنات از آن جهت که به حفظ کمال خود عشق دارند و همچنین به کسب کمالات دیگر نیز شوق دارند، در نتیجه همگی دارای عشق هستند و این عشق در همه ممکنات جریان دارد. در فصول دوم تا ششم نیز عشق ممکنات به صورت اختصاصی بیان شده است و با بررسی این فصول نیز درمی‌یابیم که عشق در میان تمام قوای نباتی و حیوانی (اعم از نظری و عملی) وجود دارد و نفوس الهی نیز از آن جهت که خیریت و نفع را درک می‌کنند به نافع خود عشق می‌ورزند. در فصل هفتم نیز بیان شده است که همه موجودات به صورت طبیعی به خیر و نافع خود عشق می‌ورزند و همچنین از آن جهت که واجب تعالی از طریق تجلی، خود را به سایر موجودات و معالیل می‌شناساند، بنابراین به تجلی خود عشق می‌ورزد و معلوم می‌گردد که چرایی وجود عشق در میان ممکنات، وجود و بقای آنان است و چرایی وجود عشق در واجب‌الوجود، دوست داشتن تجلی خود است و چرایی جریان و سریان عشق نیز به این صورت است که همه ممکنات به کمال عشق دارند و این عشق به عنوان ما به الاشتراک، باعث فراگیری عشق در میان ممکنات شده است و واجب تعالی نیز از آن جهت که به تجلی خود علاقه دارد، بنابراین جریان عشق مختوم به ممکنات نیست و تمامی هستی را در بر گرفته است.

ممکن است چند اشکال به ذهن خطور کند. اشکال اول این است که ما بیان می‌کنیم که فرق شوق و عشق در این است که در شوق شیء خواهان نیل به مطلوب است و عشق

حفظ کمال است و در این صورت اگر بگوییم واجب‌الوجود نیز عاشق به حفظ کمال خود است، یعنی این مطلب فرض می‌شود که ممکن است کمال واجب‌الوجود از بین برود و واجب‌تعالی به حفظ آن عشق دارد و همچنین اگر شوق را برای واجب‌الوجود در نظر بگیریم، یعنی قائل به این شده‌ایم که واجب‌تعالی کمالی را ندارد و برای رسیدن آن شوق دارد. بنابراین نمی‌توان عشق را چیزی جهان‌شمول دانست. به این پرسش احتمالی باید چنین پاسخ داد که در بسیاری از مواضع، شوق و عشق به صورت مترادف به کار برده می‌شوند و اگر شوق را برای واجب‌الوجود استفاده کنیم به هیچ وجه به این معنا نیست که واجب‌تعالی فاقد کمالی است و می‌خواهد به آن کمال نائل شود. همچنین عشق در واجب‌تعالی به هیچ وجه به معنای جواز امکان عدم و فقدان یک کمال در ذات واجب‌تعالی نیست. دلیل این امر آن است که هر صاحب کمالی عشق به آن کمال و بالطبع عشق به حفظ آن کمال دارد. به بیان دیگر هر صاحب کمالی عاشق کمال خود است و اجازه نمی‌دهد آن کمال از بین برود. ممکن است کمالاتی وجود داشته باشند که فقدان آن ممتنع باشد. در این صورت نیز صاحب کمال به خود آن کمال و حفظ آن عشق دارد، هرچند زوال آن ممتنع باشد.

اشکال دیگری که ممکن است به ذهن خطور کند چنین است که اگر واجب‌الوجود تعالی به خود و سایر موجودات عشق داشته باشد، آنگاه صفتی زائد بر ذات واجب‌عارض می‌شود. تالی باطل است، به این دلیل که چیزی بر ذات واجب‌تعالی عارض نمی‌شود و گرنه واجب به علت محتاج می‌گردد، پس مقدم نیز که عاشق بودن واجب‌الوجود است ممتنع است. در نتیجه نمی‌توان واجب‌الوجود را عاشق دانست و به همین علت نمی‌توان عشق را در تمام عالم جاری دانست؛ زیرا ذات واجب‌تعالی را در بر نمی‌گیرد.

به این پرسش احتمالی باید چنین پاسخ داد که عشق صفتی زائد بر ذات واجب‌تعالی نیست و عین ذات او به حساب می‌آید. همان‌طور که علم واجب‌تعالی به ماسوا خللی در کمال واجب‌تعالی وارد نمی‌سازد، عاشق بودن واجب‌الوجود نیز با بساطت ذات و کمال واجب منافاتی ندارد.

هـ) چگونگی عشق (بیان محور سوم)

دو سؤال اساسی این محور این است که چگونه هستی موجودات در گرو عشق است و چگونه عشق در تمامی عالم سریان دارد؟

پاسخ این سؤالات بر اساس رساله عشق ابن سینا به این صورت است که موجودات برای موجود شدن نیاز به علتی دارند تا از حالت دایر بین وجود و عدم خارج شوند و نیاز به علتی دارند که این ترجیح را انجام دهد (برای مثال نک: ابن سینا، ۱۳۷۵؛ سهروردی، ۱۳۸۰ الف؛ طباطبایی، ۱۴۴۰ ق). آن علت از جهت خیریت و نافعیتی که دارد این فعل را انجام می‌دهد و خیر بودن و نافع بودن از جنس عشق است. از سوی دیگر، همه موجودات ممکنه برای ایجاد جوانب جدید نیاز به کسب کمالات جدید دارند و به کسب این کمالات شوق دارند، و پس از حرکت به سوی اکتساب کمالات، و کسب کمالات، جوانب جدید وجودی به وجود می‌آید و از جهت دیگر موجودات برای بقای خود عشق به حفظ کمالات کسب شده خود دارند. بنابراین در فصل اول رساله به صورت کلی این چگونگی برای موجودات ممکنه بیان می‌شود. در فصل دوم رساله نیز چگونگی عشق ماده به صورت، صورت به ماده، و عرض به موضوع بیان شده است. عشق صورت به ماده و ماده به صورت و همچنین عرض به موضوع نیز از جهت وجودی است. با اینکه ماده و صورت در ذهن دو چیز متباین اند در خارج با یکدیگر متحدند و سبب این اتحاد عشق است و درباره ارتباط عرض و موضوع نیز همین وضع صدق می‌کند. در فصل سوم، در باب نباتات درمی‌یابیم که تمامی صور و نفوس نباتی از آن جهت که می‌خواهند مرکب را از تفرق حفظ کنند عاشق به این حفظ‌اند و همچنین قوای سه‌گانه نباتی به صورت طبیعی به مطلوب خود میل دارند و این میل از جهت بقاست و بنابراین نوعی از عشق در میان نباتات چه از جهت حفظ مرکب از تفرق و چه از جهت رسیدن قوا به مطلوب خود جریان دارد. در فصل بعدی که در باب عشق در قوای حیوانی است نیز چگونگی عشق به این صورت است که همه قوای نظری و عملی حیوان، مطلوبی دارند و خالی از عشق نیستند و وجود عشق در میان این قوا باعث عبث و معطل نبودن این قوا می‌شود. در مورد عشق انسان‌ها و زیبارویان نیز همین مسئله صدق می‌کند، از این جهت که انسان دارای قوای حیوانی و نباتی است و همچنین از این جهت که قوه ناطقه ضمیمه قوای حیوانی می‌گردد، عشق انسانی از نظر غایت و مقصود نیز

اختیاری می‌شود و همچنین ادراک عالی‌ه در آن ملحوظ خواهد شد. نفوس عالی‌ه و الهیه نیز از چند جهت عاشق محسوب می‌شوند و عشق در میان آنان نیز سریان دارد. جهت اول همان جهتی است که ابن سینا در فصل اول درباره همه موجودات ممکن بیان کرده بود، به این صورت که موجودات عالی‌ه و الهیه از آن جهت که جزو موجودات مدبره هستند عشق به حفظ کمال و شوق به کسب کمال دارند. درباره نفوس انسانی که با ماده ارتباط دارد شوق به کسب کمال یافت می‌شود ولی در مورد عقول عالی‌ه که همواره دارای کمال‌اند جهت اول یعنی عشق به حفظ کمال به خوبی صدق می‌کند. جهت دوم که جهت اختصاصی عشق این موجودات می‌باشد به این ترتیب است که موجودات الهیه با ادراک خود سه عنصر خیریت، نافعیت، و نافعیت از جهت تقرب و تشبه به موجود مافوق را درک می‌کنند و درک هر کدام باعث به وجود آمدن عشق به مافوق خواهد شد و همچنین این موجودات هر سه وجه را درک می‌کنند و بنابراین از هر سه جهت عاشق موجود مافوق خود هستند.

در فصل هفتم نیز چگونگی عشق در میان موجودات و چگونگی جریان و سریان عشق در میان تمام موجودات هستی به نحو دیگر بیان می‌شود. بوعلی در این فصل بیان می‌کند که واجب تعالی نیز عاشق شناخته شدن خود از طریق تجلی است و بنابراین واجب تعالی نیز عاشق است و بر این اساس عشق در تمام هستی جریان دارد؛ به این صورت که علاوه بر اینکه در تمام عالم ممکنات جریان و سریان دارد، ذات واجب‌الوجود نیز عاشق است و بدین ترتیب جهان از عشق خالی نیست.^۱ بحث دیگر این فصل که ابن سینا بیان می‌کند این است که علاوه بر موجودات الهیه که با ادراک خود به ذات واجب تعالی عشق دارند همه موجودات عالم علاوه بر اینکه به کمال عشق دارند، به صورت غریزی و طبیعی به ذات واجب عشق دارند از آن جهت که کمال مطلق است.^۲

۱. بر این اساس می‌توان چنین مدعی شد که عشق جوهره وجودی سراسر عالم است.

۲. این تئوری ابن سینا با یکسری از آیات قرآن کریم قابل تطبیق است و حتی جا برای پژوهش مستقل دارد (به عنوان مثال به این آیات بنگرید: يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (تغابن، ۱)؛ يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (جمعه، ۱)؛ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَّاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ (نور، ۴۱)).

و) جمع‌بندی چگونگی وجود عشق

تمامی هستی اعم از موجودات امکانی و ذات واجب‌الوجود عاشق‌اند و عشق در تمام هستی جریان دارد. موجودات امکانی از جهت عشق به حفظ کمال و یا شوق به اکتساب کمال دارای عشق‌اند و همچنین قوای نباتی و حیوانی نیز همواره عاشق مطلوب خود هستند و عشق قوای نباتی به صورت طبیعی است و عشق قوای حیوانی از جهت فعلی اختیاری است ولی از جهت مقصودی طبیعی محسوب می‌گردد و این در حالی است که عشق انسانی و نفوس الهی در فعل و غایت اختیاری محسوب می‌شود. نفوس عالیه و الهیه به دلیل ادراک سه عنصر بیان شده عاشق ذات واجب‌الوجودند و از جهت دیگر، همه موجودات امکانی علاوه بر عشق به کمال، به صورت طبیعی عاشق ذات واجب تعالی هستند.

ز) عشق سینوی

از ماهیت‌شناسی (چیستی) عشق در اندیشه ابن‌سینا و همچنین بررسی چرایی و چگونگی وجود عشق در موجودات و سریان آن در تمام عالم می‌توان ادعا کرد که حاصل متافیزیک عشق که بررسی این سه محور محسوب می‌شود نظریه عشق سینوی خواهد بود. در نتیجه آنچه گفته شد، انگاره ابن‌سینا از عشق چه در باب تعریف و چه در باب وجود عشق همان نظریه عشق سینوی است، به نحوی که بررسی‌های بیشتر عناصر عشق سینوی به بسط این نظریه منجر خواهد شد.

نتیجه

با بررسی آراء ابن‌سینا درباره عشق که به طور اختصاصی در رساله عشق بیان شده است به سه محور اساسی برمی‌خوریم که آن را متافیزیک عشق نامگذاری می‌کنیم. متافیزیک عشق که نتیجه آن، نظریه عشق سینوی خواهد بود متشکل از بیان ماهیت عشق به همراه چرایی وجود عشق، چرایی جریان و سریان عشق در تمام موجودات هستی، و چگونگی وجود و جریان و سریان عشق خواهد بود. ماهیت و تعریف عشق در منظومه فکری ابن‌سینا از دو رهیافت مستقیم و غیر مستقیم قابل استخراج است. در رهیافت مستقیم، ابن‌سینا در مواضع

متفاوت، تعاریف مختلف و البته مرتبط با یکدیگر ارائه داده است. وی به صورت کلی و علاوه بر معنای ناظر به معنای لغوی عشق، دو تعریف از عشق ارائه داده اکه در یکی قید ادراک ملحوظ است و در دیگری ملحوظ نیست. در هر دو معنا عشق جوهری جهان‌شمول به حساب می‌آید که همه موجودات علیا و سفلی از آن برخوردارند. همه موجودات به کمال خود عشق دارند و همچنین تمامی موجودات به ذات واجب‌الوجود عشق دارند چه آن را درک کنند چه درک نکنند. در تعریفی دیگر از عشق نیز که قید ادراک در آن اخذ نشده است عشق موجودی فراگیر به حساب می‌آید. در بحث از چرایی نیز آنچه که از آراء ابن‌سینا در فصول هفتگانه رساله عشق فهمیده می‌شود چنین است که عشق همان جوهری است که موجودات به توسط آن برای رسیدن به کمال و یا حفظ آن در حرکت‌اند و بنابراین عشق یک عامل وجودی محسوب می‌گردد. در صورت نبود عشق و حرکت به سوی کمال، وجود شیء عبث خواهد بود و استثنایی نیز در میان موجودات در این مطلب نیست و به این دلیل که تعطیل در عالم جایی ندارد، بنابراین جوهر عشق در تمامی عالم جاری و ساری است. در بحث از چگونگی عشق میان موجودات و چگونگی جریان و سریان آن در هستی نیز ذات واجب تعالی و تمامی موجودات خارج از ذات، عاشق هستند و عشق در تمام هستی جریان دارد. موجودات امکانی از جهت عشق به حفظ کمال و یا شوق به اکتساب کمال دارای عشق‌اند و از جهت دیگر، همه موجودات به صورت طبیعی به ذات واجب تعالی عاشق‌اند و نفوس الهیه نیز دلیل ادراک خیر، نافعیت، و نافعیت تشبه به ذات واجب‌الوجود، عاشق ذات واجب تعالی هستند و چگونگی عشق واجب‌الوجود نیز از جهت عشق به تجلی خود برای سایر موجودات است. بر اساس آنچه گفته شد، متافیزیک عشق ابن‌سینا نظریه عشق سینوی را به ارمغان می‌آورد که بر اساس جهان‌شمولی عشق و منشأ اثر بودن آن است.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). *الاشارات و التنبيهات*، قم، نشر البلاغه.
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۶). *الالهيات من كتاب الشفاء*. تحقیق حسن حسن زاده آملی، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
۳. ابن سینا، حسین بن عبدالله (بی تا). *برهان شفاء*. ترجمه قوام صفری، تهران، فکر روز.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹ الف). *التعليقات*. قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۵. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۸۹). *الحدود*. قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۶. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۰ ق). *رساله عشق. الرسائل*. تصحیح محسن بیدارفر، قم، انتشارات بیدار.
۷. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۲۰۰۵). *القانون فی الطب*. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۸. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳). *مبدأ و معاد*. تصحیح عبدالله نورانی، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران.
۹. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹ ب). *النجاة*. تصحیح و مقدمه محمدتقی دانش پژوه، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران.
۱۰. اختیاری، زهرا (۱۳۸۷). «سرچشمه عشق عرفانی در آثار ابن سینا»، *جستارهای ادبی (ادبیات و علوم انسانی سابق)*، شماره ۴.
۱۱. جوادی زاویه، سیده فاطمه (۱۳۹۲). «عشق و عقل از دیدگاه ابن سینا و سهروردی»، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی یارعلی کرد فیروزجایی، دانشگاه باقرالعلوم.
۱۲. حشمت پور، محمدحسین (۱۳۹۶). *درسگفتارهای رساله عشق*، آبان ۱۳۹۶.
۱۳. حلی، جمال الدین حسن بن یوسف (۱۳۸۱). *الجواهر النضید فی شرح منطق التجرید*. تحقیق و تعلیق محسن بیدارفر، قم، انتشارات بیدار.
۱۴. خادمی، عین الله، و اکرم باغخانی (۱۳۹۳). «تبیین دیدگاه هستی شناسانه ابن سینا پیرامون عشق». *پژوهش های هستی شناختی*، ۳ (۵)، ۸۴-۶۹.
۱۵. سهروردی، شهاب الدین یحیی بن حبش (۱۳۸۰ الف). *مجموعه مصنفات شیخ اشراق (جلد اول، الهیات: کتاب های التلویحات، المقامات، المشارع و المطارحات)*. تصحیح و مقدمه هانری کربن، چاپ سوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۱۶. سهروردی، شهاب‌الدین یحیی بن حبش (۱۳۸۰ ب). *مجموعه مصنفات شیخ اشراق* (جلد سوم: مجموعه آثار فارسی). تصحیح و تحشیه و مقدمه سید حسین نصر، چاپ سوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۷. شانظری، جعفر، و مجید یاریان (۱۳۹۳). «رسالة العشق ابن سینا و تأثیر آن در ملاصدرا». *ادیان و عرفان*، ۴۷ (۱)، ۹۴-۷۱. DOI: 10.22059/JRM.2014.53312
۱۸. صیدی، محمود، و محمدجواد پاشایی (۱۴۰۰). «عشق زمینی از دیدگاه ابن سینا»، حکمت
DOI: 10.30497/AP.2022.241940.1564
۱۹. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۴۰). *بادیه‌الحکمه*. تحقیق و تعلیق عباسعلی زارعی سبزواری، چاپ بیست و سوم، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۰. عبداله‌زاده، اعظم (۱۳۹۲). «فلسفه عشق از دیدگاه ابن سینا و سهروردی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی حسین بهروان، دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزواری.
۲۱. فرامرز قوام‌ملکی، احد (۱۳۹۱). *روش‌شناسی مطالعات دینی*. مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۲۲. مشایخی، سینا، و محمدجواد اسماعیلی (۱۴۰۱). «تحلیل فلسفی سریان عشق در هویت مدبر در رساله فی‌العشق ابن سینا». *پژوهش‌های هستی‌شناختی*، ۱۱ (۲۲)، ۶۴۲-۶۱۵.
۲۳. مفتونی، نادیا (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی همه‌عاشق‌انگاری نزد ابن سینا و شیخ اشراق». حکمت
سینوی (مشکوٰۃ‌النور). ۱۶ (۴۸)، ۳۷-۲۱. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.25385275.1391.16.48.2.8>
۲۴. مفتونی، نادیا (۱۳۹۷). «ربط و نسبت مفاهیم زیبایی و عشق نزد بوعلی و سهروردی». *فلسفه و کلام اسلامی*، ۵۱ (۲)، ۲۹۵-۲۷۹. <https://doi.org/10.22059/jitp.2018.244459.522980>
۲۵. مؤیدی‌زاده، احسان (۱۳۷۶). «عشق در فلسفه ابن سینا». رساله دکتری به راهنمایی نجفقلی حبیبی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.

References

Holy Quran.

1. Abdollah Zadeh, Azam, (2012). Philosophy of Love in the view of Avicenna and Suhrawardi, MA Thesis Under Supervision of Hossein Behravan, Faculty of Humanities of Islamic Azad University, Sabzevar Branch.
2. Avicenna, Hussein Ibn-Abdullah, (1996). *Isharat va Tanbihat*, Qum: Nashr al-Balaqah (In Arabic).
3. Ibid, (1997). *Ilahiat min Kitab Shifa*, Qum: Advertising Office of Howzeh-ye Elmieh Qum (In Arabic).
4. Ibid, (n.d.). *Borhan Shifa*, Translated by Ghavam Safari, Tehran: Fekr Ruz.
5. Ibid, (2000). *Al-Ta'liqat*, Qum: Islamic Propagation Office of Qum Seminary (Howzeh-ye Elmieh Qum) (In Arabic).
6. Ibid, (1989). *Al-Hudud*, Cairo: The General Egyptian Book Organization (In Arabic).
7. Ibid, (1979). *Risalah Ishgh*, Edited by Mohsen Bidar Far, Qum: Bidar Pub (In Arabic).
8. Ibid, (2005). *The Canon of Medicine (Al-Qanun fi l-tibb)*, Beirut: Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabi (in Arabic).
9. Ibid, (1984). *Al-Mabda' wa l-Ma'ad* (A. Nourani, Ed., 1st ed.), Tehran: McGill University Institute of Islamic Studies in collaboration with the University of Tehran. (In Arabic)
10. Ibid, (2000). *Al-Nijat*, Edited by Mohamad Taghi Danesh Pazhoh, Tehran: McGill University Institute of Islamic Studies in collaboration with the University of Tehran. (In Arabic).
11. Ekhtiari, Zahra, (2008). "The source of mystical love in Avicenna's works", *Jostarhaye Adabi*, No. 4.
12. Faramarz Qaramaleki, Ahad, (2011). *Methodology of Religious Studies*, Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences.
13. Heshmat Pour, Mohamad Hossein, (2017). Lectures on the Treatise of Love (Risalah Ishgh), October & November 2017.
14. Hilli, Jamal ad-Din Abu Mansur al-Hasan bin Yusuf ibn al-Mutahhar, (2002). *Al-Johar Al-Nazid*, Edited by Mohsen Bidar Far, Qum: Bidar Pub.
15. Javadi Zaviyeh, Seyyedeh Fatemeh, (2013). Love and Intellect in the view of Avicenna and Suhrawardi, MA Thesis Under Supervision of Yarali Kurd Firoozjaie, Baqir al-Olum University.
16. Khademi, Eyn Allah, & Baghkhani, Akram, (2014). "An Explanation of Avicenna's Ontological View on Love", *Journal of Ontological Researches*, 3(5), 69-84.
17. Maftouni, Nadia. (2013). "A Comparative Study of the Concept of Loving All Creatures in Ibn Sina and Shaykh Ishraq's View", *Avecinnian Philosophy Journal*, 16(48), 21-37. doi: 10.30497/ap.2013.39441.

18. Ibid, (2019). "Love vis-à-vis Beauty for Avicenna and Suhrawardi", *Philosophy and Kalam*, 51(2), 279-295. doi: 10.22059/jitp.2018.244459.522980.
19. Mashayekhi, Sina, & Esmaeili, Mohamad Javad, (2023). "Philosophical Analysis of the Flow of Love in Designer Identities in Ibn Sina's Risālah fī al-'ishq (Treatise on Love)", *Journal of Ontological Researches*, 11(22), -. doi: 10.22061/orj.2022.1735.
20. Movayedi Zadeh, Ehsan, (1997). Love in the Philosophy of Avicenna, PhD Dissertation Under Supervision of Najaf Gholi Habibi, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran.
21. Sayadmansur, Alireza & Seyyed Abbas Dhahabi (2015). "Content Analysis of Love in the Context of Plato and Avicenna", *Wisdom and Philosophy*, Vol. 11, Issue. 42, 23-42 (In English).
22. Shanazari, Jafar, & Yarian, Majid, (2014). "Avicennas Treatise of Love and its effect on Mulla Sadra", *Religions and Mysticism*, 47(1), 71-94, DOI: 10.22059/JRM.2014.53312.
23. Seidy, Mahmoud, & Pashaei, Mohamad Javad, (2022). "Earthly Love from Avicenna' View", *Avecinnian Philosophy Journal*, 25(66), 149-166. doi: 10.30497/ap.2022.241940.1564.
24. Suhrawardi, Shahab al- Din, (2002 a) *Majmu'e-ye Musannafat-e Sheyk-e Ishraq*, 1 vols., Tehran: Pajuhishgah Ulum Insani wa Mutali'at Farhangi Press.
25. Ibid, (2002 b). *Majmu'e-ye Musannafat-e Sheyk-e Ishraq*, 3 vols., Tehran: Pajuhishgah Ulum Insani wa Mutali'at Farhangi Press.
26. Tabatabai, Seyyed Muhammad Hossein. (2018). *Bedaya al- Hikma*, Qum: Moaseseh Nashr Eslami.

